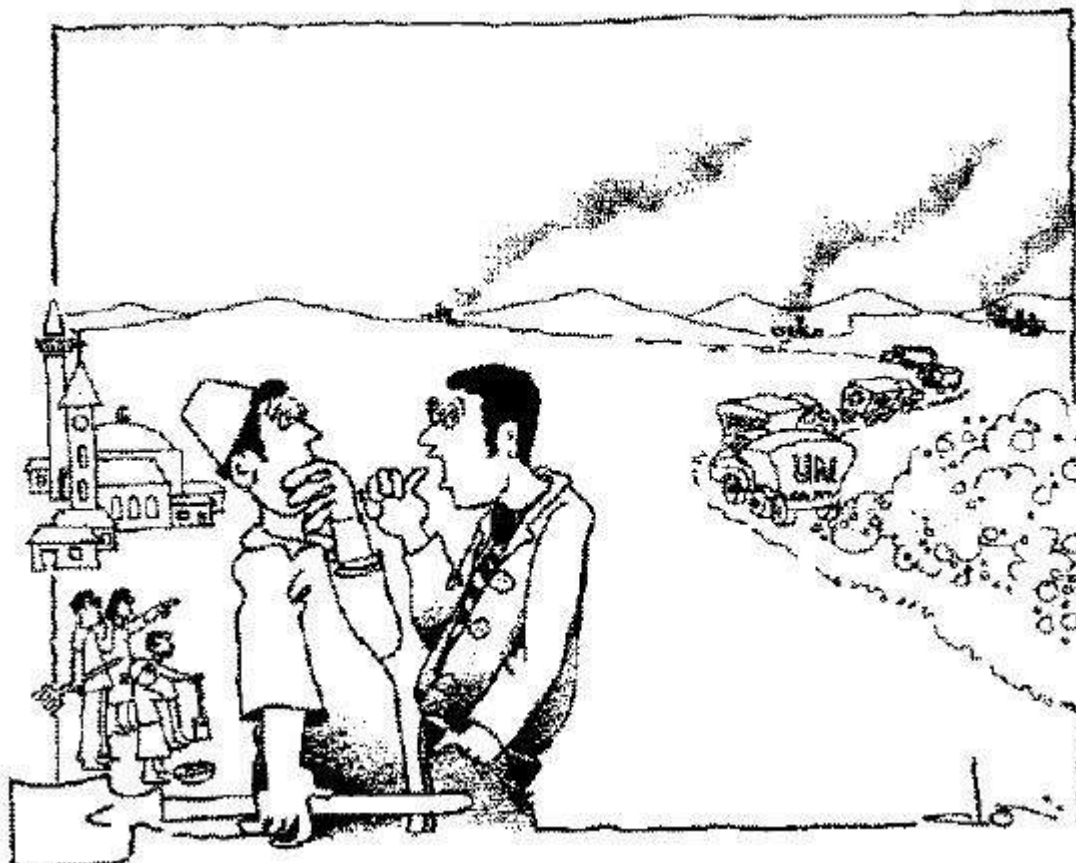

Конечен извештај

Проценка на реинтеграцијата на раселените лица и ревитализација на регионите погодени од конфликтот во Македонија

Октомври 2003

“Целата помош како да го прескокнува нашето село – што ако и ние земевме оружје...”

Мануел Раст, ФАКТ
Ралф Ланге, ФАКТ
Александар Кржаловски, МЦМС
Висар Адеми
Зоран Костов

Содржина

1. РЕЗИМЕ	5
1.1. Позадина	5
1.2. Резиме на наодите и заклучоците	5
1.2.1. Реинтеграција	5
1.2.2. Ревитализација	6
1.2.3. Клучни препораки	6
2. ВОВЕД	
2.1. Позадина и цели на студијата	8
2.2. Методологија на студијата	8
3. КРИЗАТА ВО МАКЕДОНИЈА, НЕЈЗИНИОТ КОНТЕКСТ И ПОСЛЕДИЦИТЕ	
3.1. Контекст	10
3.1.1. Корени на конфликтот	10
3.1.2. Рамковен (охридски) договор	10
3.1.3. Моментална ситуација	11
3.2. Социјални ефекти: раселување и враќање	11
3.3. Кризата и економските и социо-економските последици од неа	12
4. ВРАЌАЊЕ И РЕИНТЕГРАЦИЈА НА ВНАТРЕШНО РАСЕЛЕНИТЕ ЛИЦА И БЕГАЛЦИТЕ	
4.1. Моменталната состојба со враќањето	14
4.2. Мерки за рехабилитација и реконструкција	14
4.2.1. Домување	14
4.2.2. Инфраструктура	15
4.2.3. Економски објекти	16
4.2.4. Мерки за градење на довербата	16
4.3. Реинтеграција	17
4.3.1. Социо-етнички фактори	17
4.3.2. Безбедносни фактори	18
4.3.3. Економски фактори	19
4.3.4. Родов аспект	19
4.3.5. Аспекти на младите	19
5. РЕВИТАЛИЗАЦИЈА НА ОБЛАСТИТЕ ПОГОДЕНИ ОД КОНФЛИКТОТ	21
5.1. Постигнат прогрес во економската ревитализација	21
5.1.1. Општ постигнат напредок и улогата на Владата и на донаторите	21
5.1.2. Напредок постигнат на ниво на заедница, улогата на приватниот сектор	22
5.2. Социо-економска ситуација во кризните региони	23
5.2.1. Криза со невработеноста	23
5.2.2. Стратегии за справување	24
5.2.3. Ефекти од економската трансформација врз животите на луѓето	25
5.3. Потенцијал за ревитализација	25
5.4. Пристапи за ревитализација	26
6. ПРЕПОРАКИ	28
6.1. Општи препораки	28
6.2. Препораки за враќањето и реинтеграцијата	29
6.3. Препораки за економската ревитализација	31

- Додаток 1:** Опис на надлежности
- Додаток 2:** Распоред на проценките и интервјуираните клучни личности
- Додаток 3:** Анализа на податоците - Протек на внатрешно раселените лица/бегалци
- Додаток 4:** Преглед на инфраструктурата и реконструкција на домовите
- Додаток 5:** Економски податоци и основни информации
- Додаток 6:** Социо-економски податоци
- Додаток 7:** Студии на случаи
- Арнакија
 - Ново Село
 - Слупчане
 - Јегуновце
 - Теарце
- Додаток 8:** Донаторски стратегии за ревитализација
- Додаток 9:** Концепт за ревитализација
- Додаток 10:** Преглед: Македонската криза и последиците од неа

Кратенки:

ЦБИ	Цонфиденце Буилдинг Иницијативе (Иницијатива за градење на довербата)
ЦБО	Цоммунитс Басед Органисатион (Организација заснована на заедницата)
ЕСА	Ентерприсе Суппорт Агенцс (Агенција за поддршка на претпријатијата)
ЕСИ	Еуропеан Стабилитс Иницијативе (Европска иницијатива за стабилност)
ФРС	Федерал Републиц оф Сугославиа (Сојузна Република Југославија)
ИДП	Интерналлс Дисплацед Пеопле (внатрешно раселени лица)
ИМФ	Интернатионал Монетарс Фонд (Меѓународен монетарен фонд)
ИМГ	Интернатионал Манагемент Гроуп (Меѓународна група за менаџмент)
ИОМ	Интернатионал Органисатион фор Миграцион (Меѓународна организација за миграција)
МЦИЦ	Македониан Центре фор Интернатионал Цооператион (Македонски центар за меѓународна соработка)
МЕДФ	Македониан Ентерприсе Девелопмент Фоундатион (Македонска развојна фондација за претпријатијата)
УСАИД	УС Агенцс фор Интернатионал Девелопмент (Американска агенција за меѓународен развој)
УНХЦР	Унитед Натионс Хигх Цоммисионер фор Рефугеес (Висок комесаријат за бегалци при Обединетите нации)
УНДП	Унитед Натионс Девелопмент Программе (Програма за развој на Обединетите нации)
ОТИ	УСАИД Оффице фор ТрансITION Иницијативес (Канцеларија за транзициски иницијативи)
PHE	Posal Нетхерландс Ембасс (Амбасада на Кралството Холандија)
СМЕ	Смалл анд Медиум Сизед Ентерприсес (Мали и средни претпријатија)
ЊТО	Њорлд Траде Органисатион (Светска трговска организација)

1. РЕЗИМЕ

1.1. Основни информации

Поминаа две години од конфликтот што ја доведе Македонија до работ на граѓанска војна. Иако многу работи беа направени во однос на давање помош, се чувствува дека поранешните кризни региони, како и останатиот дел од земјата, не се закрепнати и дека состојбата во општеството во целина с# уште е чувствителна.

Имајќи го ова на ум, Македонскиот центар за меѓународна соработка (МЦМС), граѓанска, непрофитна организација, основана во 1993 година, која е активна на планот на развој, рехабилитација и помош, заедно со Амбасадата на Кралството Холандија, реши да изработи сеопфатна студија со цел да го процени постигнатиот прогрес на полето на реинтеграција на внатрешно раселените лица и бегалците, кои ги напуштија своите домови во текот на кризата во 2001 година, да го процени напредокот во поглед на ревитализацијата во областите погодени од конфликтот, и, најпосле, да обезбеди препораки за комплетирање или, барем, за интензивирање на овие процеси.

Студијата е спроведена како заеднички потфат на МЦМС и ФАКТ – непрофитна консултантска фирма со седиште во Германија и со локални консултанти. Првата фаза, што се сосредоточи на собирање и анализа на индиректни податоци се одвиваше од јули до август 2003 година, додека работата на теренот – втората фаза – беше спроведена од 22 септември до 6 октомври 2003 година.

1.2. Резиме на констатациите и заклучоците

1.2.1. Реинтеграција

Иако 95% од внатрешно раселените лица и бегалците се вратија во своите домови и ова прашање се смета за речиси решено, ситуацијата с# уште не е задоволителна, со оглед на тоа дека незадоволните внатрешно раселени лица добиваат големо јавно внимание и може да претставуваат закана за деликатната политичка ситуација. Се очекува реконструкцијата, која се фокусираше главно на приватни куќи, да се финализира во следните неколку месеци. И покрај значајните постигнувања, голем број селани не се задоволни, делумно поради големите очекувања, а делумно поради недоволната транспарентност.

Јавната инфраструктура во регионите каде што се одвиваше конфликтот главно се наоѓа во лоша состојба и треба да се обрати особено внимание. Ова се однесува и на поранешните кризни региони, како и на областите околу нив. Самите фондови нема да го решат проблемот, а на локалните заедници им е потребен капацитет за одговорно планирање и спроведување.

Безбедносната ситуација значително се подобри, и покрај тоа што с# уште се случуваат инциденти, кои изгледа дека се, главно, криминални по природа, но, исто така, и како резултат на големата количина оружје што циркулира во земјава.

Полициските сили интегрираа етнички Албанци во своите редови, а со тоа го зголемија својот кредибилитет меѓу албанското малцинство.

Меѓуетничките односи во голема мера страдаа за време на и по конфликтот, а додека етничките Албанци с# уште се чувствуваат обесправени, етничките Македонци с# повеќе се чувствуваат загрозувани.

Беа остварени голем број активности за градење на довербата. Иако е тешко да се измери нивното влијание, таквите активности мора да продолжат, дури и на повисоко ниво. Тие треба да се интегрираат во социјалниот живот, а позитивните примери бараат публицитет.

1.2.2. Ревитализација

Општоприфатено гледиште меѓу засегнатите заедници, Владата и невладините организации, е дека ревитализацијата на руралниот живот и на локалната економија не доби доволно внимание во јавноста. Фокусот на Владата и на донаторите беше свртен кон итната помош и реконструкцијата на куќите, но многу помалку на економската реконструкција. Клучен фактор за бавноста на процесот на економска обнова е слабоста на националната економија. Безбедносната криза во 2001 година имаше негативно влијание врз процесот на национално закрепнување и ги разниша надежите на поголемиот дел од македонските граѓани дека животните услови ќе им се подобрат, а невработеноста и с# поголемата сиромаштија претставуваат уште една причина повеќе за песимизам.

На микрониво, има многу знаци на економско закрепнување. Малите и средните претпријатија во областа на трговијата, услугите и изградбата во најголем број случаи беа рехабилитирани без да примат помош од институциите.

Во голема мера се верува дека “капацитетот за самопомош”, особено кај албанското население, што се поддржува преку блиските семејни врски и префрлања пари од членови на семејството што живеат во странство, беше одлучувачки фактор во процесот на обновата. Проектите за брзо влијание можеби имаа некакви позитивни ефекти. Сепак, етничките групи што се малцинство во нивните заедници се соочуваат со многу поголеми пречки во обновувањето на своите животи и бизниси.

Невработеноста е главна причина за загриженост меѓу сите етнички групи што живеат во регионите погодени од конфликтот, како што е и за повеќето граѓани на Македонија. Несигурноста во врска со политичкиот развој на настаните е клучна пречка за инвестиции. Економската обнова е особено бавна онаму каде што политичките и безбедносните ризици се високи и каде што приходите во голема мера зависат од земјоделството, како што е случај во Слупчане и во други села во поширокиот кумановски регион.

Тимот заклучува дека ревитализацијата не треба да се остави само на пазарните сили. Владата треба да развие кохезивна стратегија и да ја објави. Ваквата стратегија би требало да се пренесе во процесите за локален развој, а притоа активно да се вклучат локалната администрација и бизнис-заедницата. Економската ревитализација мора да оди рака под рака со развојот на инфраструктурата и подобрувањето на основните социјални услуги, особено со подобро образование и техничка обука. Треба да се обрати особено внимание на земјоделскиот сектор.

1.2.3. Клучни препораки

Во северозападниот дел од земјата с# уште е потребна помош за реконструкција и ревитализација. Особено внимание треба да им се посвети на селата што досега беа занемарени, особено на оние што опстојаа во мир, наместо да се вклучат во конфликтот. Интегрираните пристапи и пристапите засновани на мерки за целата област имаат предност во однос на изолираните мерки. Има потреба за подобро вмрежување на субјектите и подобра координација на локално ниво.

Владата треба да преземе координативна улога кон меѓународните агенции и да биде повидлива во заедниците. На локалната власт треба да се дадат ингеренции да игра улога во економскиот развој. Тензиите меѓу етничките групи треба да се решат со концепт на интеграција и да бидат во согласност со Рамковниот договор, како и да ги спречуваат тенденциите кон натамошна поделба на општеството. Иако ситуацијата се карактеризира како чувствителна, но стабилна, с# уште има групи што може да ја дестабилизираат состојбата. Во споредба со други граѓански војни, во Македонија не е направено многу за помирување на општеството. Потребни се програми за помирување, со конкретни активности кон посебни групи, како поранешни борци, внатрешно раселени лица и бегалци.

Јавната свест е важен фактор за спречување на манипулациите што ги промовираат некои политичари и мали групи од свој интерес. Потребни се и јавни кампањи, како и програми поврзани со медиумите и со оние кои го формираат јавното мислење. НВО треба да играат главна улога во спроведување на таквите програми.

Ревитализацијата на земјоделскиот сектор треба да стане приоритет. Тоа вклучува мерки за рехабилитација на семејни фарми и, на комерцијално ниво, и за промовирање на потсекторите со растечки потенцијал. Мерките треба итно да се преземат за да се подобри пристапот на бизнисмените до финансиските услуги, пр., преку создавање гарантни фондови. Потребно е да се лобира за да се подобри вниманието на Владата. Бизнисите треба да играат улога во зајакнувањето на меѓуетничките односи, пр., со промовирање на меѓуетничките деловни врски и етнички мешаните деловни потфати.

2. ВОВЕД

2.1. Позадина и цели на студијата

Поминаа две години од конфликтот што ја доведе Македонија до работ на граѓанска војна. Иако многу работи беа направени во однос на давање помош, МЦМС и Амбасадата на Кралството Холандија решија да изработат сеопфатна студија за да се почне со дискусија за тоа како да се промовира социо-економската ревитализација на поранешните конфликтни региони.

Македонскиот центар за меѓународна соработка е граѓанска и непрофитна организација, основана во 1993 година, која е активна на планот на развој – имено, промовирање на мирот, натамошен развој на граѓанското општество и на граѓанските организации, како и помош за групи во Македонија на кои таа им е потребна. Во текот на и по кризата во 2001 година, МЦМС активно се вклучи во обезбедувањето итна помош и во рехабилитацијата.

Холандија, претставена преку Амбасадата на Кралството Холандија во Скопје, и која е третиот донатор по големина на Македонија, по ЕУ и САД, сака да го префокусира своето внимание. Заедно со МЦМС беше решено пролетта 2003 година да се спроведе сеопфатна студија за да се процени досегашниот развој направен во:

- a) Реинтеграцијата на внатрешно раселените лица и бегалците, кои ги напуштија своите домови за време на кризата во 2001 година;
- b) Ревитализацијата на областите погодени од конфликтот, како и на околните области.

Примарната цел беше да се обезбеди преглед на досегашниот прогрес, да се идентификуваат недостатоците и да се сугерираат активности за да се комплетира или да се интензивира процесот на враќање и ревитализација (за детални информации, види резиме на Описот на надлежности во додаток 1).

За спроведување на проценката, МЦМС соработуваше со ФАКТ-Консалт, непрофитна консултантска фирма со седиште во Германија, како и со двајца консултанти од Македонија, а ангажира еден претставник на МЦМС, како и фацилитатори за групните дискусии. Студијата беше спроведена во две фази. Првата фаза, за која е одговорна МЦМС, се одвиваше од јули до август 2003 година. Втората фаза, фацилитирана од ФАКТ, беше спроведена од 22 септември до 6 октомври 2003 година. Членови на тимот што ја спроведе студијата се: Мануел Раст (ФАКТ), Ралф Ланге (ФАКТ), Александар Кржаловски (МЦМС), Висар Адеми и Зоран Костов.

2.2. Методологија на студијата

Со оглед на сложеноста на задачата, ограниченото време што стои на располагање и големиот број информации што се веќе достапни во врска со ова прашање, во текот на студијата беа применети следниве методологии:

- Собирање и анализа на секундарни податоци (главно квантитативни информации)
- Разгледување литература за анализа на контекстот
- Спроведување интервјуа со клучни информатори
- Спроведување студии на случаи во директно и индиректно погодените села, со употреба на методи, како што се:
 - Групна дискусија, со користење усвоена форма на анализа “СЊОТ” како инструмент на анкетата;
 - Полуструктурирани интервјуа;
 - Неструктурирани интервјуа, раскажување приказни.

За избор на селата за студиите на случај се користеа следниве критериуми:

- Бирање на села во кризните региони, како и соседни села, каде што немало штети

- Избор на села со мултиетничка структура, како и моноетнички села
- Барем едно село каде што внатрешно раселените лица с# уште не се вратиле целосно
- МЦМС има пристап/работно искуство со НВО што работат на тоа подрачје.

Првата фаза се концентрираше на собирање и анализа на индиректни податоци. Резултатите се документирани во додатоците 3 – 5.

Втората фаза имаше три цели:

- а) Надополнување на збирот индиректни податоци со информации од прва рака од клучните владини тела и агенции вклучени во процесот на реконструкција;
- б) Обезбедување автентични информации од селата погодени од кризата (студии на случај);
- в) Формирање заклучоци и формулирање препораки.

Клучните заклучоци и препораки беа договорени и заднички формулирани од страна на тимот што ја извршуваше студијата во текот на последните два дена од периодот предвиден за правење на студијата.

Прегледот на секундарните податоци разоткри неколку недостатоци поради што беше тешко да се поддржат некои заклучоци со верифицирани податоци. Статистичките податоци за невработеноста и сиромаштијата, на пример, не прават разлика меѓу областите погодени и оние непогодени од конфликтот. Општините често даваат нецелосни информации, проценки за штетите на економските објекти воопшто не се достапни, со што е тешко да се верификуваат информациите добиени од селаните.

3. КРИЗАТА ВО МАКЕДОНИЈА, НЕЈЗИНИОТ КОНТЕКСТ И ПОСЛЕДИЦИТЕ

3.1. Контекст

Република Македонија минуваше низ политичка и економска транзиција, под околности што беа необични за земјите од Централна и Источна Европа. Македонската политичка демократизација и нејзината независност се случија мирно и за краток период (1990-1991). И двата процеса беа под влијание на кризите во поранешните југословенски републики, но Македонија успеа да ја одржи својата стабилност сè до 2001 година. За жал, војните во Хрватска и во Босна и Херцеговина, грчкото ембарго, санкциите што ОН ги вовеле против Србија, како и косовската криза ја ослабнаа политичката и економската стабилност на Македонија. Справувајќи се со надворешен притисок и без можност да се фокусира на своите внатрешни политички и економски реформи, Македонија се соочи со меѓуетничка криза во 2001 година. Осуммесечниот оружен конфликт во 2001 година заврши со таканаречениот Рамковен (охридски) договор, кој овозможи различна општествена и политичка средина во земјата.

3.1.1. Корени на конфликтот

Како што е случај и со голем број други прашања на Балканот, постојат спротивставени мислења за природата на конфликтот, од гледиштето дека тоа беше класичен меѓуетнички конфликт до мислењето дека станува збор за наместен конфликт, предизвикан од мешавина од криминални и етничко-националистички интереси од двете страни. Внатрешниот конфликт, исто така, содржеше силни елементи на надворешен напад, како во однос на иницирањето, така и на логистиката.

Други истражувања на конфликтот во Македонија (види додаток 10) укажуваат на некои други аспекти кои не добија доволно внимание од македонски и западни политичари. На пример, во македонската економија и општество има идентификувани недостатоци што ја прават земјата склона кон етнички конфликт, истакнувајќи триаголник од проблеми што лежат во основата на македонскиот конфликт: неразвиеност во руралните области, постојана декапитализација и неспособност на македонските јавни институции да се справат со проблемите во општеството.

Меѓутоа, најчестото објаснување, прифатено најмногу и од меѓународната заедница, е дека навистина постоела потреба за подобрување на човековите права на етничките Албанци во Македонија, во однос на Уставот, државјанството, јазикот и образованието, без оглед на фактот дека етничките Албанци и нивните политички партии се дел од македонскиот политички систем во текот на целиот период на демократизација (1990-2003), вклучувајќи ги и месеците кога кризата што се закануваше да ја подели земјата беше најсериозна.

3.1.2. Рамковен (охридски) договор

Охридскиот рамковен договор, кој беше постигнат под притисок и потпишан на 13 август, 2001 година, од страна на лидерите на четирите најголеми политички партии во Македонија, под покровителство на претседателот и пратениците од меѓународната заедница, главно ги прекина непријателствата што избија на почетокот од пролетта 2001 година. Од една страна, Договорот ја отфрла употребата на насилство за постигнување политички цели и го потврдува суверенитетот и територијалниот интегритет на Македонија, како и унитарниот карактер на државата. Од друга страна, Договорот подвлекува дека мултиетничкиот карактер на македонското општество мора да се сочува и да се одрази во јавниот живот, преку новиот пристап кон развој на децентрализирана власт, недискриминација и правична застапеност, специјални парламентарни процедури, како и преку образовниот систем.

Што се однесува до динамиката, иако обврзани да го обезбедат усвојувањето на 16 уставни амандмани, вклучително и преамбулата, во рок од 45 дена од потпишувањето на Рамковниот договор, ова се случи повеќе од три месеци подоцна. Неколку други закони (од горенаведениот список) поминаа во Собранието пред изборите во 2002 година. Сепак, целосното спроведување на Охридскиот договор сè уште чека на неопходните разјаснувања поради различното сфаќање на самиот документ од страна на партиите потписнички.

Од друга страна, поновите извештаи и анализи (види додаток 10) предупредуваат дека населението во Македонија треба да се убеди дека придржувањето кон роковите од Охридскиот договор има свои позитивни последици за сите етнички заедници во Македонија. Се смета дека некои одредби од Договорот водат кон натамошна сепарација наместо кон интеграција. Затоа, клучно е сите меѓународни и домашни политички субјекти да го свртат своето внимание кон корените на конфликтот и да бараат начини како ќе ги решат на долгорочен план.

3.1.3. Моментална ситуација

Безбедносната криза од 2001 година предизвика сериозни политички и економски последици што ги запреа политичките реформи и економскиот развој забележани во 1999 и 2000 година, истовремено загрозувајќи ја макроекономската стабилност во земјата. Тоа доведе до изразено чувство на несигурност и безнадеж меѓу целото население. Во годините по кризата, Република Македонија мораше да се справува со тешко наследство.

Безбедносната состојба во земјата сè уште не е целосно стабилизирана, организираниот криминал и корупцијата постојано растат, а новата операција за разоружување почна неодамна. Сепак, она што е најважно е доследно да се применат законите на целата територија од земјата.

Во моментот, невработеноста и сиромаштијата се сметаат за најчестите проблеми на македонските граѓани. Прашањата поврзани со тоа, како економскиот развој и одредбите за социјално осигурување, треба да се решаваат во иднина. Во меѓувреме, илјадници работници сè уште очекуваат помош, осиромашеното население се заканува со генерални штрајкови, а цела серија прашања поврзани со раселените лица се нерешени.

3.2. Социјални ефекти: раселување и враќање

Според една проценка, меѓу избивањето на оружениот конфликт во февруари 2001 година и заклучувањето на мировниот договор, од кризните региони, од околу 90 села се отселиле 170.000 лица. Раселувањето го достигна својот врв во август 2001 година, кога околу 70.000 лица беа регистрирани како внатрешно раселени¹. Шеесет проценти од нив беа етнички Македонци од селата околу Куманово и Тетово, како и од самото Тетово. Освен тоа, повеќе од 58.000 бегалци (повеќето етнички Албанци) најдоа засолниште во Косово, Јужна Србија и Турција. Според официјални изјави, барем 150 лица, главно припадници на воените сили, се убиени во борбите. Нема достапни бројки за тоа колку албански борци и цивили се убиени. Се мисли дека бројот на цивилни жртви е мал.

Најголемиот број внатрешно раселени лица се сместија во семејства (најчесто кај свои роднини). Кога бегалската криза беше најизразена, во август 2001 година, 60.662 внатрешно раселени лица живеаа кај семејства, додека 3.857 лица беа сместени во 21 колективен центар².

¹ Според Меѓународната хелсинска федерација (*The 2001 IHF Annual Report on Human Rights Violations*), objaven na 28 maj, 2002 godina.

² Според globalnata baza na podatoci za vnatre{no raseleni lica na Norve{kiot begalski совет, *Profile of Internal Displacement: Macedonia*, objaven vo avgust 2002 godina. Prvite brojki gi registriraa MKCK/MCK.

Главниот хуманитарен актер во текот на кризата беше Меѓународниот комитет на Црвениот крст (МКЦК), заедно со Македонскиот црвен крст (МЦК), кои беа одговорни за евакуација и регистрирање на внатрешно раселените лица во Македонија. УНХЦР ги регистрираше бегалците кои влегуваа преку границата со Косово и Србија и воспоставуваа кампови за пречек. Се проценуваше дека околу две третини од раселените лица се етнички Албанци, додека другите се етнички Македонци, Роми или Срби.

Процесот на враќање почна уште пред конфликтот формално да заврши во август, додека во некои области сè уште имаше масовни раселувања. Дури и во текот на борбите и веднаш по нив, луѓето одеа од и се враќаа во своите домови. Меѓу првите кои интензивно се враќаа беа етничките Албанци што имаа избегано во Косово. Процесот на враќање се интензивира есента 2001 година, а на крајот од 2001 година бројот на регистрирани внатрешно раселени лица и бегалци се намали на 30.000. Во август 2002 година вкупниот број на внатрешно раселени лица сместени кај семејства изнесуваше 5.447, додека 1.974 лица беа засолнети во колективни центри. Во септември 2003 година вкупниот број лица што не се вратиле е приближно 4.500 (види глава 4.1).

Иако материјалното уништување и раселувањето беа ограничени на неколку области каде што се одвиваа најжестоките борби, ефектите од конфликтот се проширија многу повеќе. Селата на другата страна од “линијата на фронтот”³ страдаа на многу начини: органиченото движење резултира со губење на работните места, опаѓање на деловните активности, а пристапот на пазарите беше ограничен. Земјоделскиот сектор претрпе големи последици: селаните не можеа да садат и да жнеат во 2001 година, животните умираа поради недостиг од храна. Долгорочните последици, пак, се од уште поголемо значење. Постојаната нестабилност ја поткопа довербата и изврши влијание врз локалната економија во целина.

3.3. Кризата и социо-економските последици од неа

Во 2000 година, девет години по добивањето независност и воведувањето на процесот на економска и политичка трансформација од државна (социјалистичка) економија кон пазарна економија, Македонија се наоѓа на патот на економско закрепнување. Откако настрада во политичкиот хаос во регионот, како трговското ембарго со Србија и војната во Косово, побарувачката на домашниот пазар расте, и во однос на инвестициите и во однос на потрошувачката.

Поддржан од реконструкцијата во соседно Косово, реалниот пораст на бруто-домашниот производ во 2000 година достигна 5,1%, највисока стапка на пораст од почетокот на економската транзиција.⁴ Во 2001 година, бруто домашниот производ опадна за 4,5%, во 2000 година, а порастот едвај изнесуваше 0,3%.

Некои експерти тврдат дека економскиот развој, како резултат на безбедносната криза, се врати назад за цела деценија. Ова изгледа, сепак, е само едната страна на работите. И покрај порастот на бруто домашниот производ во 2000 година, невработеноста истата година достигна стапка од 32,2%, што претставуваше пад од само 0,9% по 1999 година. Официјалната невработеност се удвои од почетокот на процесот на транзиција, а највисоката стапка беше забележана во 1997 година (36%), додека проценките денес се движат во опсег 35-37%. Според некои неодамнешни истражувања⁵, стапката на оние кои се вработени со полно работно време во формалниот сектор во 2003 година е 23%, што претставува пад од 26% од септември 2001 година! Уште позастрашувачки факт е невработеноста меѓу младите. Една студија⁶ наведува дека во 2002 година, речиси половина од луѓето помлади од 30 години никогаш не биле формално вработени.

³ Na primer, selata vo kumanovskata opština, što se graniči so lipkovskata opština, selata okolu Aranovo i poirokiot tetovski region.

⁴ Izvor: EU Country Strategy Paper 2000 - 2006

⁵ Izveštaj za navremeno predupreduvawe na Programata za razvoj na ON.

⁶ ESI Seloto na Ahmeti.

Во извештајот за човековиот развој (Програма за развој на ОН) за Македонија (2001) се вели: *“Транзицијата во пазарна економија... доведе до масовно растење на невработеноста, остар пад на семејните приходи, намалување на официјалните служби за поддршка и пораст на општото ниво на невработеност – распространето и загрижувачко за голем дел од населението.”*

За време на деветте години транзиција, се случи префрлање кон неформално заработување средства за живот и создавање приходи, вклучувајќи земјоделство, микротрговија и илегални економски активности. Организираниот криминал, охрабрен со трговското ембарго со Србија во доцните 90-ти, конфликтот во Косово, како и од безбедносната криза во 2001 година, кои предизвикаа безбедносен вакуум во пограничните области во северозападниот дел од земјата, цветаше и стана ризик за стабилноста. Директното влијание од кризата врз економијата во северозападниот дел е тешко да се докаже во бројки. Нема достапни статистички податоци за вработеноста и приходите во погодените области кои би се споредиле со други помалку развиени области во Македонија. Најголемото влијание би можело да биде психолошкото: во бизнис-заедницата, како и меѓу обичните луѓе, постои чувство дека политичката иднина е несигурна, а регионот е небезбеден. Инвеститорите се двоумат, комерцијалните банки не им даваат заеми бидејќи се сметаат за небезбедни. Во оваа клима на “недостиг на доверба”, економскиот развој е во сериозна криза.

Како резиме на овие факти и констатации, заклучуваме дека корените на сегашната економска криза се од доста сложена природа и мора да се гледаат во контекст на економскиот пад во поранешна Југославија 20 години наназад, во процесот на економска транзиција и политичките немири на Балканот, кои извршија влијание врз животот на речиси секој Македонец, како и во безбедносната криза која ги врати назад достигнувањата направени во текот на транзицискиот процес.

За натамошни информации види:

Додаток 10: контекст

Додаток 3-4: раселување и реконструкција

Додаток 5-6: економски и социо-економски последици

4. ВРАЌАЊЕ И РЕИНТЕГРАЦИЈА НА ВНАТРЕШНО РАСЕЛЕНИТЕ ЛИЦА (ВРЛ) И БЕГАЛЦИТЕ

4.1. Моменталната состојба со враќањето

Според последните бројки од МКЦК, до почетокот на 2003 година имало останато речиси 10.000 внатрешно раселени лица (ВРЛ) во колективни центри и кај семејства и околу 3.500 бегалци во Косово. Овие бројки до септември опаднаа до околу 4.500, што е помалку од 3% од првобитната бројка. Станува збор за околу 1.400 бегалци во Косово и 3.154 внатрешно раселени лица, од кои 1.089 сместени во колективни центри. Се проценува дека околу половина од внатрешно раселените лица ќе се вратат во текот на следните месеци, по реконструкцијата на нивните домови. Што се однесува до останатите, тие имаат различни причини да не се вратат. Повеќето од нив изгледа не се подготвени да се вратат под сегашните услови, или пак не сакаат да се вратат на местото од каде што доаѓаат.

Министерот во чија надлежност е реинтеграцијата и ревитализацијата смета дека процесот на враќање е речиси завршен, додека Министерството за труд и социјална политика, кое раководи со центрите, како да не зема многу иницијатива за изнаоѓање решение. Дел од меѓународните агенции ја комплетираа итната фаза, така што некои од нив се подготвуваат да се повлечат, додека другите се префрлаат на развојните активности.

Некои од ВРЛ по враќањето во своите села се соочуваат со закани, а околу 70 куќи се ограбени и запалени по реконструкцијата. ВРЛ во колективните центри објавија низа услови за нивното враќање, коишто владата не е подготвена да ги прифати. Така, тие се фрустрирани и лобираат за нивната цел. Ова добива големо јавно внимание и се чини дека се подготвени за порадикални акции (како демонстрации пред парламентот). Тие продолжуваат да бидат политичко прашање, што е проблематично во сегашната чувствителна ситуација, па оттука се смета дека ова прашање бара итно внимание и решение.

Околу 1.400 бегалци, етнички Албанци, во Косово, како да не се на увид на Владата. УНХЦР с# уште снабдува основна помош во поглед на храна и друга хуманитарна помош, како и правна поддршка и индивидуална помош - како, на пример, кога има случај на загубени документи за оние кои сакаат да се вратат во Македонија.

4.2. Мерки за рехабилитација и реконструкција

Политиката на реконструкција се базира на поправка на приватни домови според хуманитарни стандарди и рехабилитација на дел од инфраструктурата. Не се земени предвид загуба на мебел и предмети во куќите, ниту пак земјоделска и бизнис-опрема или какви било алати, итн.

4.2.1. Домување

Околу 6.500 приватни куќи беа наведени како оштетени, а најголемиот дел од нив се реконструирани или поправени од неколку меѓународни организации. Политиката на ИМГ е да користи локални компании за изградба – главно од кризните региони – за да се поправат куќите. Тие мораа да вработат дел од работната сила од селата. Има работа на околу 80 објекти што ИМГ очекува да се докомплетираат до крајот на оваа година. До септември 2003 година уште 170 куќи с# уште не беа започнати – поради различни причини, како немање точни податоци кој е сопственикот или поради нерасчистени права на користење. Во 51 случај сопствениците одбиваат да ги потпишат трипартитните договори со Владата и ИМГ. На нивниот список за реконструкција се појавуваат 70 куќи, кои неодамна биле ограбени или запалени.

Владата е задоволна од работата на меѓународните агенции во реконструкцијата. ИМГ смета дека нивната задача за реконструирање на куќите е речиси завршена. Но, некои селани се жалат на нееднаков третман. Некои велат дека биле заборавени, додека други тврдат дека не биле исполнети дадените ветувања, а некои се чувствуваат измамани од локалните фирми контрактори или поради лошиот квалитет или поради недоволни надоместоци.

Тимот утврди дека ИМГ зела предвид поплаки на 130 селани од Слупчане. Независен тим, кого го покани ИМГ, ги преиспита поплаките и заклучи дека седум од овие тврдења се оправдани. Сепак, локалниот комитет за реконструкција смета дека не ги добил потребните одговори. Изгледа дека работите не биле секогаш транспарентни за селаните. Иако во некои случаи е мошне тешко да се оствари ова, сепак соработката и координацијата на Владата и агенциите за реконструкција со локалните комитети требаше да биде поблиска. Овој пример ја илустрира потребата од независно тело за истражување на таквите и други поплаки.

Сепак, се чини дека еден проблем е високото, некогаш и нереално, ниво на очекувања на некои поранешни внатрешно раселени лица сосема да им се компензира за загубите што ги преживеале за време на конфликтот. Меѓународната агенција вели дека нивото на реконструкција овозможено во Македонија е повисоко отколку во повеќето други земји. И овде е потребна поголема транспарентност. И покрај сето ова, тимот смета дека работата на реконструкцијата што ја извршија ИМГ и другите агенции е успешна. Но, политиката на вклучување локални контрактори место на сопствениците да им се дадат материјали за изградба, како во Косово – придонесе кон гореспоменатите проблеми.

4.2.2. Инфраструктура

Реконструкцијата на јавната инфраструктура се фокусира главно на училиштата и амбулантите. Околу 44 училишта се рехабилитирани – а некои од нив воопшто и не беа оштетени. Многу помалку внимание се обрати на другите објекти, како водоводниот систем, општинските згради, културните центри, верските објекти и др. Сепак, некои НВО работеа на водоводните системи. Општото мислење е дека во овој поглед треба да се направи повеќе.

Урнатините од општинските згради, а особено верските објекти, постојано потсетуваат на конфликтот и негативно се одразуваат врз помирувањето на етничките групи! За време на посетите на селата, без оглед дали станува збор за директно или индиректно погодени села, луѓето се жалеа од лошата инфраструктура, особено кога станува збор за водоснабдувањето и санитарниот систем, местата за собирање на ѓубрето, општинските згради и спортските објекти. Како што можеше да увиди и тимот за време на посетите на пет села, повеќето од објектите навистина беа во лоша состојба и потребни им се ресурси и внимание. Меѓутоа, на многу места, тимот забележа култура на жалење, додека истовремено на селаните им недостига иницијатива кога станува збор за комунални работи во заедницата. Местата за исфрлање на ѓубрето и спортските објекти, на пример, лесно би можеле да се подобрат со координација меѓу самите селани, без надворешни фондови.

Сепак, рехабилитација на инфраструктурата во конфликтните области, како во директно така и во индиректно погодените села, треба да биде приоритет. Одговорноста за ова треба да ја преземе самата влада, а не меѓународните агенции. На тој начин, видливото присуство на Владата во овие области не би се svelo само на полициски сили, како што беше случај во изминатите години. Тоа би било важен знак за градење на довербата во овие заедници. За остварување на таквите програми, постои итна потреба за капацитет на локално ниво. Општинските и селските комитети треба да бидат во состојба да планираат и координираат мерки за реинтеграција и развој на заедницата. Постои очигледна потреба за градење на капацитетите на сите нивоа: градоначалници, селски и општински совети, како и јавни компании.

4.2.3. Економски објекти

Досега не се обраќаше доволно внимание на обновувањето на економските активности, ниту пак на земјоделството или друг вид бизниси. Сепак, отворени се некои мали бизниси без да се добие поддршка за нив, главно на пониско ниво (на пр., фарма за кокошки во Слупчане). Други имаат големи проблеми со започнување на земјоделските работи по загубата на поголемиот дел од опремата (види, исто така, глава 5.5.2.). Министерот одговорен за реконструкција има планови да се проценат овие штети. И ИМГ се подготвува да направи попис на уништените објекти каде што имало продавници и други услужни дејности, но притоа исклучувајќи ги семејните бизниси и семејните фарми. Се очекува ова да биде завршено до крајот на 2003 година и служи за покривање фондови од донаторската заедница.⁷

Сепак, прашањето е дали има смисла да се врши реконструкција на овие објекти по повеќе од две години. Проценката треба да ја земе предвид моменталната ситуација. Натомшна пречка е тоа што повеќето мали и средни претпријатија, како и помалите фарми, не се регистрирани и за нивно работење не е обезбедена дозвола, поради што ќе биде тешко да се спореди состојбата пред и по конфликтот. Една алтернатива ќе биде да се концентрираат мерките за да се промовира ревитализацијата на бизнисот – без оглед дали е оштетен или не, како што е опишано во глава 5.

4.2.4. Мерки за градење на довербата

Освен материјалните штети предизвикани од конфликтот, имаше и сериозно влошување на меѓуетничките односи во Македонија, манифестирани како безбедносни проблеми и загубена доверба. Конфликтот доведе до значително намалување на чувството на безбедност меѓу граѓаните, во однос на физички закани, ограничена слобода на движењето и недостаток на други основни човекови права. Загубената доверба се манифестира главно на две нивоа: недоверба во државните институции и меѓу различните етнички групи.

Има многу примери за секоја од овие закани по конфликтот: 173 лица беа убиени по конфликтот⁸, повеќе од 10 лица беа киднапирани и подоцна ослободени; 18 лица сè уште се сметаат за исчезнати за време на конфликтот, се случува и неколку инциденти (главно експлозии на бомби во урбаните центри).

Потребно беше долго време мултиетничките полициски сили да влезат во селата во поранешните кризни региони и да воспостават контрола. Проценките за бројот на нелегалното оружје во Македонија се движат од 40.000 до 400.000 парчиња. Присуството на ова оружје што го поседуваат поединци и некои оружени групи (по конфликтот, група наречена Албанска национална армија – АНА, прогласи продолжување на воените активности), самото по себе претставува закана за стабилизацијата и безбедноста.

Други ефекти се психо-социјалните ефекти. Додека траумите поради раселувањето можеби за повеќето внатрешно раселени лица веќе се во минатото, со оглед на тоа дека 95% се вратија во своите домови, сепак, за 4.500 луѓе ова не е случај. Некои од најпогодените лица секако се поранешните борци, особено оние кои беа ослободени од служба (и на двете страни) и кои во моментот немаат други ангажмани. Меѓуетничките односи во земјата пред конфликтот се карактеризираа со стабилност и беа подвлечени како позитивен пример во целиот балкански регион. Конфликтот веројатно доведе повеќе до нарушување на овие односи отколку до штети на материјалните добра.

Анкетите на јавното мислење постојано покажуваат многу помала доверба во заедничкиот живот на различни заедници отколку што тоа беше случај пред конфликтот. Сè уште има многу инциденти што покажуваат дека враќањето на довербата ќе биде долг и тежок процес.

⁷ UNHCR sprovede procenka za šteti vo 2001 godina, što vklucuje i ekonomski objekti.

⁸ 102 lica bea ubieni vo 2002 godina, a 71 lice bea ubieni vo 2003 godina, do krajot na septemvri.

Досега имаше многу активности што се нарекуваа активности за градење на довербата. ОБСЕ обучува нов полициски персонал за (етнички) мешаните патроли во кризните региони. Неколку курсеви веќе се завршени, а патролите се распоредени уште од крајот на 2001 година. ОБСЕ с# уште патролира во кризните региони, обезбедувајќи помош на полициските тимови кога е потребно тоа, што беше особено значајно во првата фаза од конфликтот, за повторно воспоставување комуникација меѓу полициските сили и селаните.

Владата се справува со прашањето на разоружувањето, амнестијата и реинтеграцијата на поранешните припадници на вооружените единици, со помош на меѓународната заедница, со усвојување нови закони. Но, овој процес треба допрва да се спроведе, а досега се покажува ниско ниво на учество на субјектите од граѓанското општество.

Кога станува збор за меѓуетничките односи, повеќе од 120 локални НВО спроведоа кампања “Доста е!” во текот на конфликтот и една година потоа со цел да ја подигнат јавната свест за последиците од продолжување на конфликтот. Европската агенција за реконструкција (ЕАР) објави јавен повик за предлозите за проекти што предвидуваат работа на подобрување на меѓуетничките односи во земјата. На почетокот од 2003 година беа одобрени пет проекти, во износ од еден милион евра. Најголемата активност во овој поглед беше Иницијативата за градење на довербата, финансирана од УСАИД/ОТИ и спроведена од ИОМ, што изнесуваше 11 милиони американски долари. Меѓутоа, поголемиот дел од проектите беа за подобрување на инфраструктурата и се наведени под главата “реконструкција”. Некои од “меките” активности се: објавување мултиетнички списанија, произведување ТВ програми, финансирање културни и спортски активности, размена на посети, обука за посредување во конфликти, работилници за човекови права и решавање конфликти. УСАИД спроведе евалуација на програмата на Иницијативата за градење на довербата.⁹

Тимот забележа дека поранешните борци не се третираат како посебна група. Тие се сметаат за закана и затоа треба да добијат посебно внимание во однос на помош за подобро интегрирање во општеството. Иако влијанието на активностите е тешко да се измери, особено бидејќи мал број од интервјуираните зборуваат за овие активности, тимот ја утврди важноста од продолжување на работата на ова ниво.

4.3. Реинтеграција

4.3.1. Социо-етнички фактори

Според многумина, социо-економскиот фактор беше еден од најважните причини за кризата. Рамковниот договор обезбеди рамка за стабилизација на меѓуетничките односи, а Владата е оптимист во тој поглед. “Ова не е Косово, ние можеме недоразбирањата да ги решиме со дијалог”, вели заменик-премиерот Муса Џафери. Сепак, спроведувањето на Договорот се соочува со многу предизвици.

Студијата идентификува голем број позитивни, како и негативни примери со кои се покажува колку се чувствителни меѓуетничките односи по кризата. Имаше случај на меѓусебен договор на локалните лидери да не учествуваат во конфликтот (Копанце, Јегуновце, тетовски регион), што е сосема спротивно од случајот кога не можеше да се постигне договор за името на едно училиште, што доведе до натамошна поделба во заедницата (Шемшево, Јегуновце, Тетово).

Враќањето на безбедноста и довербата (преку, на пример, зголемена сигурност преку поголемо полициско присуство со став да се помогне повеќе отколку да се контролира) е клучно за враќањето и реинтеграцијата на внатрешно раселените лица. Досега беа уништени голем број обиди од страна на краткорочните интереси на политичките актери и други заинтересирани страни. Во таа смисла, с# уште има примери на големи разлики во перцепцијата на секоја етничка заедница. Македонците се чувствуваат загрозено, додека

⁹ Se o~ekuva izve{tajot da bide finaliziran vo oktombri 2003 godina.

Албанците се чувствуваат дискриминирано од страна на мнозинството. Меѓуетничките стереотипи с# уште се силни – се обвинуваат другите дека не сакаат да соработуваат, комуницираат итн. Во таа смисла не е лесно да се решава проблемот со тенденцијата кон етничка хомогенизација.

Сепак, имаше примери на стабилни мултиетнички односи засновани на меѓусебна доверба, што не добија доволно внимание од Владата и меѓународните хуманитарни агенции (Сарај, Копанце, Јегуновце). Овие заедници имаат чувство дека никој не се грижи за нив, се чувствуваат отфрлени од помошта од донаторите и сметаат дека нивните напори не се признаени. Очигледно е, а тоа го потврдија и голем број од интервјуираните, дека квалитетот на живот е полош отколку пред кризата. Овој факт врши притисок врз општата ситуација, вклучувајќи ја социјалната и меѓуетничката стабилност. Меѓу другото, сиромаштијата, невработеноста и корупцијата често се споменуваат како главни проблеми. Постои витална потреба за враќање и подобрување на разбирањето меѓу двете групи. Поради тоа, потребни се активности на сите нивоа: на ниво на влада, на локална власт и на граѓанското општество. Меѓуетничките односи може да се сметаат за круцијално прашање.

4.3.2. Безбедносни фактори

Севкупната безбедносна состојба постепено се подобрува по конфликтот, но с# уште има голем број инциденти. Повеќето од инцидентите со оружје што резултираа со жртви беа објаснети како судири меѓу криминални банди. Имаше и неколку напади врз објекти на Владата (зградата на Владата, воени касарни, Судот во Скопје), како и врз други јавни објекти (гимназија во Куманово), но во ниту еден немаше жртви.

Враќањето на полицијата во кризните региони беше завршено со доцнење. Некои полициски станици треба да се обноват. Мултиетничките полициски паторли, обучени со поддршка на ОБСЕ, сега редовно патролираат во сите села. Присуството на полицијата преку патроли и пунктови е мошне видливо во поранешните кризни региони. Меѓународната воена поддршка (сили на НАТО, кои беа заменети со ЕУФОР) беше значајна во времето на конфликтот. Воените единици постепено се намалуваат и нивната улога станува повеќе консултативна и се состои од обезбедување совети во врска со прашања од безбедноста, место воено присуство на теренот. ЕУ, во договор со македонската влада и врз основа на проценката на безбедносната ситуација како чувствителна, но стабилна, ја трансформира воената мисија Конкордија во полициска мисија наречена Проксима. Мисијата ќе & помага на полицијата да ги унапреди перформансите кон европските стандарди. Меѓународните агенции, исто така, се согласуваат дека неодамнешните инциденти се последица на криминални активности и не се закана за стабилноста на земјата.

Луѓето во селата главно се задоволни од полициските активности и велат дека постојат голем број предизвици со кои полицијата треба да се справи во оваа фаза од постконфликтниот период. Во две села, етничките Албанци ја истакнуваат важноста на комуникацијата со полицијата на нивни јазик и гледаат подобрување во надминување на чувството на дискриминација. Меѓутоа, етничките Македонци, особено внатрешно раселените лица, кои с# уште не се вратиле, се чувствуваат загрозоено. Тие преферираат поголемо присуство на полицијата на теренот и го подвлекуваат прашањето за разоружувањето како едно од најважните прашања кон подобрување на безбедносната состојба и слободата на движење. Обезбедување можности и услови за поефикасна ревитализација и развој значи ефикасна правна заштита на граѓаните и нивните бизниси. Со оглед на тоа дека с# уште постојат некои места во кризните региони, каде што законите не може целосно да се применат, тоа се смета за приоритет. Имаше случаи (липковската и кумановската општина) каде што Владата не можеше целосно да контролира одредени области за да ги најде престапниците врз основа на докази. Тимот за проценка не се судри со безбедносни проблеми во руралните области, но беше сведок на една престрелка во центарот на Куманово.

4.3.3. Економски фактори

Реинтеграцијата, исто така, зависи од животните стандарди. На луѓето им е потребно уверување дека нивните основни потреби ќе бидат задоволени. Веднаш по кризата, овој аспект беше покриен со хуманитарни пакети, процес што функционираше добро. Денес, најголемиот број од оние кои се вратија ги задоволуваат своите основни животни потреби со земјоделски активности – во поголемиот број случаи за да се прехрани семејството. Повеќето од нив имаат неколку извори на приход, како што е социјална помош (околу 40 евра во просек), помош од поширокото семејство или пари што им ги испраќаат членовите кои живеат во странство. Сепак, за повеќето семејства, ситуацијата е далеку од задоволителна. *(За натамошни информации види глава 5, 5.2).*

4.3.4. Родов аспект

Во текот на мисијата на проценка, тимот се обиде особено внимание да им обрати на прашањата поврзани со жените и со младите луѓе. Ова особено беше случај за време на теренските посети, каде што со овие групи се одржуваа одделни групни дискусии. Особено кај етничките албански заедници, кои главно живеат во рурална средина, жените се најчесто ангажирани со семејни земјоделски активности. Исто така, активностите околу домаќинството паѓаат на нивни товар.

Многу мал број Албанки во минатото имале пристап до вработување, главно поради културните бариери, но исто така и како резултат на генерални практики на вработување (види глава 5). Еден од клучните проблеми е ниското ниво на образование меѓу повеќето Албанки. Сепак, постои свест за важноста на образованието што е видливо преку зголемениот број девојки кои во моментот посетуваат средни училишта и факултети, како и преку подготвеноста на жените да го дозволат и поттикнат овој процес, и покрај постојните културни бариери и традиции.

Кај етничките Македонци и Срби жените имале подобар пристап до јавното и индустриското вработување. Некои од жените со кои разговараа членовите на тимот биле вработени во текстилната или друга индустрија, како и во јавната администрација. Што се однесува до мажите, тие се соочуваат со општата состојба на невработеност и несигурност на работните места.

Од друга страна, постои очигледен недостиг на менаџерски и претприемнички вештини кај жените, така што немаат пристап до работни места што би вклучиле поголема одговорност, а уште помалку имаат можност да започнат свој бизнис. Кога станува збор за сегашните можности, жените ја изразија потребата од поинтензивен и структуриран социјален живот во селата, како воспоставување социјални клубови, општински центри и формирање граѓански здруженија. Некои жени во минатото имаат направено напори за да одржат комуникација и соработка и да разменат посети со женски групи од различно етничко потекло, во нивните села, како и во соседните села. Таквите активности треба да се продолжат, охрабрат и интензивираат, и покрај сите пречки.

4.3.5. Аспекти на младите

Иако не е фокусирана посебно на прашања поврзани со младите, оваа студија ги идентификува младите како критична социјална група за успехот на процесот на реинтеграција. Во моментот се смета дека тие не се поддржани и стимулирани за да ги искористат своите можности и да ги извршат своите обврски за да можат да имаат активна улога во градењето на своите заедници. Свкупната политичка и економска состојба во Македонија, а особено лошите животни услови во кризните региони, резултираа со различни социјални последици што се однесуваат на младите:

- Немање самостојност
- Задоцнет влез на пазарот на труд
- Миграција на работната сила или надеж за миграција.

Општото ризично однесување, шверцот со луѓе, дрога и оружје, како и друго асоцијално однесување се зголеми во последните две години.

Невработеноста кај младите се истакнува како главен проблем. Владината политика за поддршка на вработувањето не е секогаш соодветна за потребите на младите и засега не се пронајдени соодветни мерки, а уште помалку кога станува збор за стратегии за намалување на невработеноста. Општото ризично однесување, трговијата со луѓе, дрога и оружје и учеството во криминал се зголемија во изминатите две години. Невработеноста на младите е истакната како главен проблем. Владините политики коишто промовираат вработување не беа скроени кон специфичните потреби на младите и сè уште не се изнајдени соодветни мерки, не споменувајќи ги стратегиите за намалување на невработеноста. На пример, постои општ недостаток од мерки за насочување на вработувањето (преку образовниот систем и бироата за вработување).

Без да се истражат причините за невработеноста на младите, се чини дека општата стагнација на пазарот на труд заедно со несоодветните вештини (вештините кои се поседуваат не кореспондираат со потребите на работодавачите) се меѓу главните причини. Системот на професионална обука и образование треба да претрпи целосен реформски процес со цел повеќе да одговара на потребите на пазарот на труд. Тенденциите на етничка сегрегација во образовниот систем во иднина можат да се одразат на пристапот на малцинските групи до квалитетни професионални обуки поради јазичните бариери.

Се зголемува практиката на несигурни вработувања, што значи дека не само што постои криза во вработувањето, туку постои и зголемување на социјалната нестабилност, посебно меѓу младите луѓе. Како што покажуваат социјалните студии и извештаите за сиромаштијата, младите семејства се меѓу високоризичните групи во однос на сиромаштијата. Ова ги вклучува сите етнички групи.

5. РЕВИТАЛИЗАЦИЈА НА ОБЛАСТИТЕ ПОГОДЕНИ ОД КОНФЛИКТОТ

5.1. Постигнат прогрес во економската ревитализација

Кога го проценуваше напредокот во полето на ревитализацијата, тимот се соочи со тешкотијата што ретко се достапни верификувани податоци за да се проверат изјавите што ги дале претставниците на месните заедници. Натаму, економските проблеми во кризните региони, на многу начини, се типични и за помалку развиените области во Македонија, кои не се директно погодени од конфликтот.

5.1.1. Општ постигнат напредок и улогата на Владата и на донаторите

Општо гледиште на погодените општини, Владата и НВО е дека ревитализацијата на руралниот живот и локалната економија во областите погодени од конфликтот не доби доволно внимание. Животот на руралното население е погоден преку различни фактори: губење на стоката за време на конфликтот, ограбувања или штети на земјоделските машини¹⁰, загуба на пазарите, загуба на работните места. Но, мал напредок беше постигнат во реконструкција на економските објекти, особено во етнички мешаните средини. Еден пример е текстилната индустрија Матекс во Теарце, која во 2000 година имаше 200 вработени, а сега с# уште се наоѓа во катастрофална состојба. Пролбемот со внатрешно раселените лица, кои не се целосно вратени во своите домови – и покрај тоа што нивните куќи беа реконструирани, може да се атрибуира на фактот дека овие луѓе не само што ја загубија целата или дел од покуќината, туку и се соочуваат со загуба или влошување на економската база (види 4.1).

Бавниот процес на економска обнова се припишува главно на слабостите на националната економија (види глава 3, економски ефекти од кризата). Заедниците, што во голема мера зависат од приходите од вработување во индустријата (на пр. македонското малцинство во тетовскиот регион), беа особено погодени од кризата со невработеноста.

За главните донатори во Македонија економскиот развој беше и е на високо ниво на нивните агенди. Трите најголеми донатори, ЕУ, САД и Холандија, промовираат национални програми за поддршка на економските реформи, неколку билатерални донатори (пр. Германија, Велика Британија, Канада), како и македонските НВО (МЦМС, МРФП, ЕСА и други) се вклучени во програмите за развој на бизнисот¹¹. Меѓутоа, повеќето донатори сакаат да ги решаваат економските проблеми на национално ниво и не имплементираат, ниту финансираат специјални проекти за релативизација на кризните региони.

Владата не имплементира специфични мерки за да го стимулира закрепнувањето во областите погодени од конфликтот (вообичаените инструменти користени на други места се поттици за инвестиции (пр. даночни поттици) или директни субвенции/компензации за загуби). Две години по кризата, Владата с# уште се нема договорено, ниту ја има објавено стратегијата за ревитализација на економијата¹². Со недостиг на кохезивни стратегии, интервенциите на донаторите (мултилатерални, невладини) остануваат изолирани и некоординирани. За својот доцен одговор, Владата ја критикуваат различни организации, како и бизнис-заедницата. Се поставува прашањето дали националната Влада им даде доволен приоритет на економската ревитализација и дали го гледа финансирањето само како одговорност на донаторските агенции. Други ја критикуваат неефикасноста и наведуваат дека постои недоволна координација меѓу владините претставници одговорни за враќање на внатрешно раселените лица и реконструкција и *Бирото за развој на неразвиените области*. Ова биро мораше да се справи со скратување на буџетот од 850

¹⁰ Od op{tinata Saraj dobivme informacii deka ekonomskite {teti za zemjodelcite i za malite i srednite pretprijatija vo oblasta dostignale 400.000 evra (informacijata ne e verifikovana).

¹¹ Programite za razvoј na MRFP se finansirani od Holandija.

¹² Spored Vlado Popovski,, minister bez resor, vladiniot kabinet donel odluka da razvie plan za ekonomska obnova na kriznite regioni. Planiraweto ramka za negova implementacija treba da bide gotovo do krajot na 2003 godina.

милиони денари во 2002 година на 250 милиони во 2003 година, и покрај тоа што ревитализацијата е далеку од завршена. Локалните власти немаат и немаат нивни буџет за имплементирање на мерките за рехабилитација, ниту пак имаат улога и капацитет да станат иницијатори на економска ревитализација.

Не знаеме до кој степен политиката на структурно прилагодување на ММФ и Светската банка за Македонија и членството во СТО има директно влијание врз флексибилноста на Владата во изработката на стратегија за закрепнување. Надвор од опсегот на оваа проценка е да ги истражува прашањата од областа на макроекономската политика. Меѓутоа, лекциите научени од другите земји укажуваат на тоа дека политиката на структурално прилагодување применети во услови по кризата може да бидат контрапродуктивни за економското закрепнување.

“Програмите за реформи, како што се програмите за структурално приспособување, економските реформи и приватизацијата може да доведат до с# поголем диспаритет, нееднаква алокација на ресурси и, со своите последици, може да придонесе за конфликт...”¹³

Заклучуваме дека во првите две години по кризата економската ревитализација не била ниту приоритет на Владата, ниту на донаторите. Оваа политика се доведува под прашање. Добра пракса е во постконфликтната рехабилитација да се обрати доволно внимание на економската ревитализација уште во раните фази по конфликтот. Ова не беше случај во Македонија.

5.1.2. Напредок постигнат на ниво на заедница, улогата на приватниот сектор

На микрониво, има голем број знаци за економско закрепнување. Малите и средните претпријатија во трговијата и услугите (дуќани, кафулиња, берберници, гаражи) и оние што се поврзани со секторот за изградба главно се рехабилитираат без да примат директна институционална помош. Политиката на ИМГ (и други организации вклучени во реконструкција на домовите да им се даде предност на фирмите од регионот секако им помогна на некои локални бизниси да се развијат тие. Меѓутоа, се смета дека “капацитетот за самопомош” кај етничките Албанци бил одлучувачки фактор за ревитализација на локалните претпријатија. Блиските семејни врски и испраќањето пари од иселениците во Западна Европа игра клучна улога.¹⁴ Другите фактори се претприемничките заедници во Косово и другите делови од поранешна Југославија.

Етничките групи што се малцинства во нивните заедници се соочуваат со сериозни пречки во обновување на својот нормален живот и работа. Меѓу ограничувањата се: постојана несигурност и оштетувањата на комерцијалните средства, немање поддршка од локалните власти во врска со безбедносни прашања и недостиг од капитал (послаб пристап до капитал од иселениците во споредба со етничките Албанци).

Тимот забележа некои значителни регионални разлики. Додека бизнис-секторот во тетовската област (особено општина Тетово) е на пат да се подобри, тимот има впечаток дека општините во кумановскиот регион (липковската општина) заостануваат¹⁵. Сегашната тенденција се одразува на претконфликтната ситуација. На пример, во општина Теарце има поголем диверзитет во секторот на мали и средни претпријатија отколку претежно земјоделската општина Липково. Руралните општини, и во директно и во индиректно погодените области, се соочуваат со двоен товар: да закрепнат од загубите и штетите

¹³ Promovirawe na sekojdnevniot normalen `ivot i vrabotuvaweto po krizata, FAKT 2003

¹⁴ Vidi go, isto taka, delot za socio-ekonomskite faktori i siroma{tijata.

¹⁵ Ova e konstatacija, neproverena so podatoci. Edno statisti~ko istra`uvawe na nevrabotenosta (vidi dodatok 6) dava sprotivni indikacii (porastot na nevrabotenost vo 2002 godina be{e pogolem vo oblasta okolu Tetovo, otkolku okolu Kumanovo).

предизвикани од конфликтот, и да се соочат со стагнација на пазарот во земјоделскиот сектор.

Приватниот сектор има своја динамика и потенцијал да се справува со ефектите од кризата. Но, несигурноста во врска со политичкиот развој, заедно со недовербата во јавните институции, се едни од клучните пречки за приватни инвестиции и бизнис-иницијативи во областите погодени од конфликтот, како и во соседните области. Тоа е највидливо во политиката на финансиските институции. За хипотеки, комерцијалните банки прифаќаат само колатерални од градовите надвор од (поранешните) кризни региони и регионите што се граничат со нив. Студиите на случаи нудат докази за ваквата политика. Дури од неодамна, една нововоспоставена микрофинансиска институција во Тетово почна да обезбедува мали заеми¹⁶ за претпријатија во тетовската општина и пошироко.

Рестриктивната политика на комерцијалните банки разочара многумина во кризните региони, особено оние кои мораа да се справат со загубите без пристап до други извори (членови на семејството што живеат надвор):

*Претседателот на локалниот совет во село Теарце: “Ние сме под капитално ембарго”.
Земјоделец во Ново Село: “Кога отидов во банка да барам заем, ме прашаа дали имам имот во Скопје. Немам, ја имам само својата куќа овде. Ми рекоа дека за нив оваа куќа нема вредност!”*

5.2. Социо-економска ситуација во кризните региони

5.2.1. Криза со невработеноста

Луѓето во областите погодени од конфликтот ја гледаат невработеноста како главен проблем како пречка за постигнување трајна стабилност. Ова гледиште го имаат сите етнички групи, Владата, како странските институции со кои контактираме. Нашите констатации се согласуваат со оние на другите студии. Според Извештајот за навремено предупредување, што го објави Програмата за развој на ОН во март 2003 година, 78% од Македонците ја ставаат невработеноста на прво место како проблем што најмногу ги загрижува.

Од 1996 година невработеноста се движи меѓу 30 и 36%. Во 2001 година релативното ниво на сиромаштија во руралните области беше 27,5%, додека во Скопје изнесуваше 13,4%. Меѓутоа, неколку студии укажуваат на тенденција на зголемена невработеност и сиромаштија во урбаните области. Невработените лица во урбаните региони имаат помалку алтернативи отколку луѓето во руралните области. Во Тетово, според еден извор, невработеноста од 2000 до 2002 година се зголеми за 50%(!), додека во тетовската рурална област се зголеми за “само” 30% (види додаток 6). За споредба: во Скопје, невработеноста во истиот период се намали за 7,6%. Не е можно да се споредува сиромаштијата и нивото на невработеност во кризните региони со други помалку развиени области надвор од конфликтните зони. Нема достапни статистички податоци што ја покажуваат стапката на невработеност по општина, што би овозможиле таква споредба. Ни статистичките податоци меѓу етничките групи не се разликуваат.

Реконструкцијата на куќите, финансирана од донаторите, овозможи привремено вработување и приходи за локалните заедници. Според ИМГ, 10-50% од работната сила (главно без квалификации) беше ангажирана во селото, и повеќето од компаниите потекнуваат од кризните региони.

Уште еден придонес кон привременото вработување се таканаречените “програми за брзо влијание”, како што се:

¹⁶ Prokreditna banka vo Tetovo po~na so operacii vo 2003 godina i isplati 200 zaemi vo avgust 2003 godina na mali i sredni pretprijatija vo tetovskiot i kumanovskiot region, so vkupna vrednost od okolu 300.000 evra.

- Македонската иницијатива за градење на довербата, спонзорирана од УСАИД, што вклучува воспоставување и рехабилитација на општински објекти (вкупниот буџет изнесува 11 милиони американски долари)¹⁷
- Проекти за брзо влијание што ги имплементира УНХЦР, во износ од 1,5 милиони американски долари
- Проекти за одговор на кризата, координирани од Програмата за развој на ОН, вклучувајќи ја Програмата за итна поддршка на заедниците (поправки на инфраструктурата и активности за подобрување на животната средина, како чистење на местата за собирање отпадок во 15 општини, вкупен буџет за проектот, 400.000 американски долари).

5.2.2. Стратегии за справување

Парите испратени од иселениците заминати во Западна Европа во голема мера им помагаат на луѓето, особено во етничката албанска заедница, да се справат со економските тешкотии по кризата. Студиите укажуваат на тоа дека, освен земјоделството и неформалната трговија, овие пари се вториот по важност извор на приходи за руралните семејства. Нема достапни проценки за опсегот на пари што се испраќаат од странство¹⁸.

Етничките Албанци, со оглед на тоа дека се во голема мера исклучени од општествените работни места и се обесправени во поглед на пристап до индустриско вработување, беа принудени да бараат економски стратегии - т.е. да се здобиваат со претприемнички дух, со кои подобро би се справиле со падот на социјалистичкиот систем и социо-економските ефекти од кризата.

Земјоделските активности беа главни извори на средства за егзистенција пред кризата, како и денес. Во Слупчане, според информациите, 95% од жителите се ангажирани во земјоделство, или целосно или делумно. Во Ново Село, земјоделството стана единствената економска активност за околу 80-90% од населението по загубата на работните места во индустрискиот сектор. Меѓу интервјуираните беа тукушто дипломирани лица, како и голем број средовечни и постари луѓе кои немаат друга економска алтернатива.

Други главни извори на приходи во руралните области се повремениот вработување, трговијата и други микробизниси¹⁹, а да не ја споменуваме "сивата економија". Голем број Албанци работат во секторот на изградба, но не се во редовен работен однос. Овој сектор, како што беше и погоре споменато, доживеа развој во последниве две години со достапноста на донаторски пари за реконструкција и подобрување на инфраструктурата.

Овој развој секако ќе биде под влијание на поделбата на донаторската помош, додека други економски алтернативи не се видливи бидејќи има малку инвестиции во производствениот сектор.

5.2.3. Ефекти од економската трансформација врз животите на луѓето

Клучен елемент на Рамковниот (охридскиот) договор е да се укинат рестриктивните практики на вработување и постепено да се зголеми учеството на малцински групи на

¹⁷ За повеќе информации, види додаток 4, рехабилитација.

¹⁸ Се проценува дека околу 100.000 етни-ки Албанци од Македонија работат и живеат во странство. Една банка зборува за повеќе од едни милиони евра mese~no {то ги добива само оваа институција, а други извори тврдат дека проценетите трансфери на пари од странство, кои користат институционални канали, се над 10 милиони евра. Една студија за Ки-ево (Seloto на Ahmeti; ESI 2002) проценува дека износот на пари испратени од странство е 16 милиони евра годишно само за оваа општина.

¹⁹ Когато се во економска криза, луѓето обично се префрлаат на активности што бараат многу ниски инвестиции. Еден пример е секојдневното дрво за огрев. Тоа се одвива главно во семејствата со сопствена дрвна сопственост. Оваа практика води кон уништување на шумите и долготрпни еколошки последици.

работните места во јавниот сектор. Неодамна, беше објавен конкурс за 600 јавни места за малцинските групи, за кои се пријавија околу 6.000 лица. Овој потег, иако е од голема политичка важност, нема да има влијание врз севкупната состојба со вработувањето во кризните региони.

Процесот на економска трансформација – со фокус на приватизацијата на фирми во формално државна сопственост, има влијание врз животите на сите Македонци. Деведесет и пет отсто од процесот на приватизација е постигнат, а резултатот е тоа што компаниите, штом преминат во рацете на новото раководство, значително ја намалуваат работната сила (види ја студијата на случај Јегуновце).

За луѓето кои живеат во областите погодени од конфликтот, кои имаат малку економски алтернативи (особено етничките малцинства), ситуацијата е полоша отколку за просечните Македонци. Двете најголеми етнички групи во северозападниот дел од земјата, Македонците и Албанците, ја преживуваат економската трансформација од мошне различни точки на гледиште:

- За повеќето етнички Македонци, економската трансформација е синоним за опаѓање на квалитетот на нивните животни стандарди. За време на социјализмот, голем број Македонци – со оглед на тоа дека ги чувствуваа позитивните страни од четиридецениската социјалистичка економија, се откажаа од земјоделството како дополнителен извор на приходи, вработувањето во индустриски гранки им овозможи многу подобра алтернатива. Со исчезнувањето на повеќето работни места во формалниот сектор отколку создавањето нови, многу македонски домаќинства се наоѓаат на работ од сиромаштијата. Во поранешните кризни региони, таквата ситуација е уште полоша, каде што македонската деловна заедница се двоуми дали да инвестира во рехабилитација на бизнисите уништени во војната.
- Етничките Албанци, кои бараат поголемо учество во јавниот сектор и индустриските гранки, велат дека промената на претконфликтната пракса на вработување се одвива премногу бавно. За нив, пречките за вработување се должат на недоволниот пристап до професионална обука, недоволното работно искуство во индустријата (што се однесува главно на жените), пониското ниво на образование, особено на постарата генерација (над 40-годишна возраст) и економската состојба на повеќето приватизирани компании, коишто го намалуваат својот сегашен персонал и не планираат вработување нови луѓе.

Приватизацијата предизвика “горчливи чувства” и на двете страни. Голем број луѓе во интервјуата рекоа “да имаше доволно работни места, ќе немавме проблеми со соседите...”

5.3. Потенцијал за ревитализација

Следува резиме на можностите и пречките за економска ревитализација, што ги наведоа интервјуираните:

Можности	Недостатоци
<ul style="list-style-type: none"> - Близината до Србија и Косово, со што постои отворена можност за прекугранична трговија - Голем потенцијал за земјоделство (поволна клима и добра почва, особено на низините), можности за воспоставување помали системи за наводнување - Капитал од иселениците кои работат во странство - Претприемнички дух и капацитет за самоиницијативност - Можност за услуги за поддршка на 	<ul style="list-style-type: none"> - Несигурност во поглед на политичкиот развој на настаните - Недоверба во државните институции, високо ниво на корумпираност - Немање правна заштита (пр. за инвестираниот капитал) - Високо ниво на организиран криминал во некои области (особено во регионите на Арачиново и Куманово) - Зголемен етнички јаз - Зголемување на нивото на сиромаштијата, особено во руралните области, што резултира во мала куповна моќ

бизнисот - Економски диверзитет	- Зависност од донаторите и нивната добра волја - Немање стратегија за економско закрепнување, недостиг од координација меѓу субјектите - Сиромашна инфраструктура во голем број заедници - Ограничен пристап на регионалните пазари (особено Косово и Србија) - Рестриктивна политика на финансиските институции
------------------------------------	---

Само еден дел од недостатоците се поврзани со безбедносната криза, додека голем дел од нив се однесуваат на општите економски услови во денешна Македонија. Руралните области со високо ниво на нестабилност (липковската општина) како да имаат помалку потенцијал отколку другите. Земајќи ја оваа област како пример, **предусловите за ревитализација** би можеле да се дефинираат на следниов начин:

- Владата има стратегија за ревитализација
- На локално ниво, владината стратегија е пренесена во областа на реконструкцијата и плановите за развој, на локалните власти им се овозможени ингеренции да придонесат кон процесот на планирање и да ја координираат имплементацијата
- Присуството на Владата е видливо во заедниците (во моментот видливи се само плочите што ги имаат поставено донаторите, со што се дава впечаток дека Владата малку се интересира за реконструкцијата), се гради доверба во институциите на Владата
- Постигната е поголема стабилност, има успех во борбата против организиранiot криминал и корупцијата
- Етничките односи повеќе не се влошуваат.

Заклучуваме дека земјоделството најверојатно ќе треба да одигра поголема улога во процесот на ревитализација. Земјоделството е клучно за самоодржливоста во руралните средини и за нивниот развој. Меѓутоа, земајќи ја предвид големата конкуренција во соседните земји, македонскиот земјоделски сектор мора да направи голем чекор напред за да стане конкурентен во европски контекст. Ова не се однесува само на кризните региони, туку и на целиот сектор. Проблемот овде, сепак, е тоа што земјоделците во поранешните кризни региони изгледа се сè уште отсечени од развојот што се одвива во другите делови на земјата.

5.4. Пристапи за ревитализација

Подолго време се одвива дебата дали и до кој степен политиката и помошта за развој треба да интервенираат во економската ревитализација и развојот. Доаѓаме до заклучок дека силата на пазарот не е доволна за ревитализирање, особено на оние области што беа значително погодени од уништувањето и што имаат најмал економски потенцијал (“самопомош”). Гледаме потреба за инвестирање од страна на Владата и на донаторите за да се стимулира развојот на овие заедници, како и за мерки за борба против ризиците од нестабилност. Сепак, свесни сме дека:

- Обезбедувањето помош само на директно погодените заедници создава дисбаланс и пристрасност бидејќи соседните заедници често имаат слични или исти економски проблеми
- Изолираните мерки може да доведат до неуспех ако не се поврзаат со пошироки мерки, чија цел е подобрување на економските услови.

6. ПРЕПОРАКИ

Целта на следниве препораки е да се истакнат регионите каде што треба да се вложат повеќе и дополнителни напори за да се интензивира процесот на реинтеграција и ревитализација. Не беше можно да се предложат конкретни проекти, бидејќи за ова се потребни натамошни дискусии со актерите вклучени во процесот. Конкретните примери во некои области служат како илустрација и за да дадат првични идеи.

6.1. Општи препораки

Централната и локалната власт треба да преземат одговорност за развој на заедниците и за економска ревитализација во поранешните кризни региони. Треба да се одредат нови улоги за субјектите на сите нивоа: на ниво на централна власт, општинско ниво и на ниво на локалните совети на селата. Ова треба да се разгледува во однос на тековниот процес на децентрализација.

- **Владата треба активно да преземе координативна улога** кон меѓународните агенции кои во минатото слободно имплементирале разни програми. Меѓународните агенции треба с# повеќе да ги вклучуваат локалните организации во спроведувањето и да ги канализираат своите фондови преку владините структури и невладините организации. Во случајот на владините структури, ова може да биде направено преку постојните координативни тела (како Центарот за кризен менаџмент или Комисијата за поправки и реконструкција) и со вклучување други релевантни агенции (пр. Бирото за развој на недоволно развиените подрачја), преку делегирање координативна одговорност и канализирање фондови за програми за поддршка преку овие владини механизми. Владата треба исто така да биде повидлива во заедниците со цел да се гради доверба.
- **Локалната власт треба да игра поактивна улога** и постои итна потреба да се изгради капацитет, со кој локалните администрации подобро ќе ги исполнат своите улоги во заедницата, како и за економски развој. Треба да се преземат следниве мерки:
 - зголемување на капацитетот на локалната администрација да управува;
 - развој на капацитет за развојно планирање;
 - развој на способности за комуницирање (локалната администрација е во можност да посредува меѓу различни групи на интерес во заедницата);
 - зголемување на капацитето на јавноста/компаниите да обезбедат социјални услуги (вода/санитариите, отстранување на ѓубрето, јавна работа).
- Сметаме дека поголема предност има во **интегрираните пристапи базирани врз помош за цели области** наспроти изолирани мерки растегнати низ поширок регион за да се постигне повидлив пристап. Општо земено, постои потреба од подобра координација на активности на општинско ниво (види погоре – улога на администрацијата) и вмрежување на субјекти (локална власт, организации за развој на граѓанско општество, бизнис-асоцијации, земјоделски асоцијации и др.). За таков пристап, предуслови се локални развојни планови. НВО треба да играат улога на олеснувачи во почетните фази.
- С# уште е потребна **реконструкција и ревитализација во северозападниот дел** од Македонија, со оглед на тоа дека процесот на обнова не е целосно завршен. Ова се однесува и на директно и на индиректно погодените области. Специјално внимание треба да им се даде на селата што досега беа занемарувани и на оние што успеаја да го сочуваат мирот место да влезат во војна. Со оглед на тоа дека многу економски проблеми во тие области се слични на оние на национално ниво, препорачуваме постепено да се прошират активностите во областите помалку погодени од кризата, како и меѓу помалку развиените, маргинализирани заедници.

6.2. Препораки за враќањето и реинтеграцијата

За да се реши **тековниот проблем со внатрешно раселените лица**, се чини можни се две опции:

- a) Во следните неколку месеци да се решат што е можно повеќе случаи, а потоа останатите лица да се сместат во подобри услови с# додека не решат да се вратат или да ги напуштат центрите. Но, остануваат на трошок на Владата.
- b) Владата, и меѓународните агенции, да ја ревидираат својата политика на преселување и на внатрешно раселените лица да им остават да решат каде ќе одат. Тие треба да добијат надомест за своите загуби и да се сместат каде што сакаат. Така, колективните центри би можеле бргу да затворат.

Развојот на инфраструктурата би требало да добие специјално внимание, додека реконструкцијата на приватните куќи треба да заврши до следното лето – како што и се планираше. Ова вклучува инфраструктура клучна за економскиот развој (водоводен и отпаден систем; телекомуникации) и социјална инфраструктура според приоритетните потреби. Водечки принцип за сите интервенции треба да биде адекватен придонес од заедницата, како и капацитетот на заедницата самата долгорочно да оперира со системите.

Фокусот на оваа студија е на луѓето од поранешните кризни региони, но помирувањето и (ре)интеграцијата се тема од големо значење за целата земја. Затоа, следниве препораки не се однесуваат само за северозападните области.

Изгледа дека македонското општество минува низ процес на поделба меѓу етничките групи и во моментот никој не е во можност да ја запре таа тенденција. Затоа, **постои потреба за концепт на итнегрирање** со цел да се овозможи дијалог и разбирање меѓу етничките групи. Треба да се зајакнат факторите на поврзување, а да се намалат факторите на поделба.

Така, етничката интеграција треба да се смета за главно прашање што мора да се земе предвид на сите нивоа и за секаков вид активности. Целта на следниве идеи е само да дадат правец, а може да се замислат голем број различни активности. Тие треба да се развијат со креативност и земање предвид на секоја група и секоја посебна ситуација:

Да се идентификуваат или зајакнат **програмите за помирување**, за справување со меѓуетничките стереотипи и меѓусебните обвинувања дека другиот е виновен за кризата, закани/дискриминирање, неподготвеност за соработка, итн.

Можни активности/мерки:

- Младите треба да добијат шанса надвор од училиштето да се сретнат во непристрасен контекст и да можат да се спријателат со млади луѓе од другата група. Како мотивација за ова би можеле да служат интересни културни и спортски активности.
- Да се решат проблемите на поранешните борци, преку различни мерки што не мора секогаш да значи вработување во јавната администрација. Нивната интеграција во општеството би можела да се промовира преку мерки, како што се курсеви за добивање квалификации.
- На семејствата што загубиле некого во конфликтот или чиј член е исчезнато лице да им се овозможи советување, што ќе им даде шанси да добијат ориентација за својата иднина, место да живеат со минатото.
- На ниво на возрасни, каде што предрасудите се подлабоко вкоренети, општините треба да развијат друг вид програми, како програми за размена меѓу селата.
- Некои работи во заедницата за кои е потребна меѓуетничка комуникација, како што се водоводниот или санитарниот систем, отстранувањето на сметот или противпожарничарни активности треба систематски да се користат за да се подобри комуникацијата и соработката.

Треба да се развијат **концепти за интеграција во духот на одредбите од Рамковниот договор**, за да се подобри јавната и личната комуникација и на тој начин да се компензираат тенденциите за натамошна поделба на општеството.

Можни активности / мерки:

- Да се поддржат етнички мешани класови во неформалното образование и програми за обука, особено во сферите/темите што ја обединуваат професионалната ориентација, развој на вештини и генерални европски прашања.
- Во образованието да им се предава истата историја на сите етнички групи. Така, учебниците на двата јазика треба да ја кажуваат истата историја за нивната земја.
- Натаму, постои потреба од програми што на учениците од сите етнички групи ќе им овозможат слободно да се среќаваат, да комуницираат и да соработуваат.
- Треба да се работи и на протокот на информации меѓу двете главни етнички групи, особено во врска со теми што ги поврзуваат бизнисите, заедничките комунални (инфраструктурни) проблеми и пристапот до информации за помош.

Да се **зајакне јавната свест**, како превенција од манипулации на политичките партии и други групи на интерес ориентиран кон краткорочни цели.

Можни активности/мерки:

- Да се развијат одредени медиумски програми, со особено внимание на следење на објавената/емитуваната содржина и редовни, независни деманти на неистините.
- Со оние кои го градат јавното мислење треба често да се контактира во врска со позитивни концепти. Особено внимание треба да се обрати на помладите политичари, лидерите на НВО, бизнис-лидерите, други јавни лица (актери, музичари итн.).
- Кампањите за подигнување на јавната свест се сметаат за неопходни за да се демонстрира подобрена безбедност, слобода на движењето (патување, комуникации) и демонстрирање успешни бизниси во конфликтните области.

Треба да се охрабри **потенцијалот на жените за мирна коегзистенција** меѓу етничките групи. Жените треба да играат поголема улога во социјалниот живот во селата. Треба да се поддржат активности, како што се воспоставување социјални клубови и активности поврзани со децата, како и програми за поддршка на соработката меѓу жени од различни етнички групи.

Други специјални мерки би можеле да бидат програми со цел:

- Подобрување на способностите на жените за да најдат работа:
 - Семинари за работна ориентација, образование на возрасни, обука на вештини (наменети за жени без искуство и без работа)
 - Овозможување обука и професионална надградба за невработени жени (на пр. професионални курсеви за жени во бизнис-менаџмент)
- Подобрување на способноста на жените да се натпреваруваат во бизнис-секторот (обука за претприемништво, бизнис-поддршка наменета за жени, на пр., деловни советници - жени и на двата јазика).

Да се зголеми **јавното внимание кон младите** и со тоа да се избегне социјално исклучување, манипулација и антисоцијално однесување.

Можни активности/мерки:

- Да бидат поканети поранешни и сегашни внатрешно раселени лица за да присуствуваат на активности на помирување и културни/спортски активности во заедницата
- Да се поканат поранешните борци (резервисти од војската и полицијата/поранешни герилци) да присуствуваат на активностите за помирување, курсеви за професионална ориентација, курсеви за развој на квалификации
- На невработените млади луѓе од кризните региони да им се понудат курсеви за професионална ориентација, како и курсеви за развој на квалификации.

6.3. Препораки за економската ревитализација

Во изминатите две години, Владата и меѓународните донатори се фокусираа главно на реконструкција на куќите и на инфраструктурата, додека градењето на економска база за луѓето доби многу помалку внимание. Со оглед на тоа дека с# поголемата невработеност и

сиромаштијата се едни од главните проблеми на сите македонски државјани и клучен фактор за стабилизација, предлагаме приоритетно внимание да им се обрати на економската ревитализација и развој.

Суштината на локалната **економска ревитализација и развој** е да:

- Преземе мерки за рехабилитација на средината поволна за бизнис, пр.:
 - Подобрување на правната сигурност на претприемачите
 - Рехабилитирање на инфраструктурата витална за економските активности
 - Развој на локални развојни стратегии што го охрабруваат бизнисот
- Да се промовира конкуренцијата меѓу фирмите
- Долгорочно: да се создадат можности за нови инвестиции, без оглед дали надворешни или локални. Основниот принцип на овој пристап е **вклучување на клучните субјекти** (бизнис-секторот претставен преку здруженија, локална администрација/општини и институции за поддршка на бизнисот) во процесот на планирање и имплементација и нивна меѓусебна тесна соработка.

Во оваа смисла, препорачуваме:

- Да се преземат мерки за градење на свеста и започнување локални процеси за економски развој на општински нивоа, пр., работилници и семинари на општинско ниво или вклучување на 2-3 општини. Иницијаторите/фацитаторите треба да бидат неутрални организации – пр., НВО кои имаат пристап до сите клучни субјекти.
- Овозможување развој на локални агенди/стратешки планови, со учество на клучни субјекти и градење капацитети за имплементација, т.е. градење капацитети, особено во локалната администрација, а здруженијата да играат активна и ефективна улога.
- Мерки за ревитализација на локалната економија, со национални програми за економски развој за да се создадат здруженија и да се обезбеди локално учество во националните тела.
- Да се оддалечи од логиката на “проекти со брзи резултати” и фокусот да се префрли врз долгорочна ревитализација и стабилизација.
- Да се подобри координацијата и вмрежувањето меѓу иницијативите за развој на бизнисот на локално ниво (да се создадат национални, локални и координативни панел-групи).

Земјоделството е основна база за живот на повеќето луѓе кои живеат во областите погодени од конфликтот. Натаму, земјоделскиот сектор, иако заостанува за европските стандарди, има потенцијал за економски развој. Затоа, препорачуваме приоритетно внимание на рехабилитацијата и развојот на земјоделскиот сектор:

а) На ниво на егзистенција:

- Да се преземат мерки за повторно воспоставување на производството на оние семејства кои беа сериозно погодени од кризата (пр. преку обезбедување заеми или материјална помош/грантови во текот на почетниот период).

б) На деловно ниво:

- Промовирање потсектори со потенцијал за растеж
- Фокус на мерките за маркетинг (пр., обезбедување квалитет, пакување, зајакнување на капацитетот за учество во регионална трговија)
- Промовирање локални земјоделски здруженија, градење на капацитетот на овие организации
- Градење на капацитетот на професионалните советодавни услуги.

Треба итно да се преземат мерки за да се подобри, во целиот кризен регион²⁰, **пристапот на луѓето до финансиски и нефинансиски бизнис-услуги.**

Можни активности/мерки:

- Да се воспостават гарантни фондови за политички и колатерален ризик (потребна е претпазливост да не се оддалечи од пазарните принципи на промовирање бизнис!)

²⁰ Тоа вклучува и директно и индиректно погодени села.

- За транзициски период да се создаде поттик за банкарскиот сектор да се вклучи во областите погодени од конфликтот (субвенции за дополнителен персонал)
- Да се подобри пристапот до нефинансиските мерки за поддршка на бизнис за малцинските групи, на пр., преку:
 - Обезбедување еднаков пристап до информации (информациите да бидат објавувани на двата главни јазика)
 - Обука на албански или двојазични бизнис-советници
 - Објавување прирачници на двата јазика.

Бизнисот да игра улога во зајакнување на меѓуетничките односи (бизнисот како фактор на “поврзување”). Меѓу првите идеи се:

Можни активности/мерки:

- Промовирање меѓуетнички бизнис-поврзувања
- Промовирање етнички мешани заеднички потфати за подобрување на пристапот до регионалните пазари (Косово, Србија).